

likleri hususunda farklı kanaatlere sahip oldukları gibi konunun dinî sınırları meselesi üzerine de eğilmişlerdir.

Süfîler arasında farklı biçimde değerlendirilen hususlardan biri de fenâ halinin sürekli olup olmadığı meselesidir. Kelâbâzî, isim vermeden bazı süfîlerin fenâ halinin sürekli olmaması gerektiği kanaatinde olduklarını söylemiş ve Ebû'l-Abbâs b. Atâ'nın bu konuyla ilgili *Kitâbü 'Avdeti's-şifât ve bed'ihâ* adıyla bir eser kaleme aldığını ifade etmiştir. Bu kanaati paylaşan süfîlere göre fenâ halinin sürekli olması durumunda süfî ibadetlerini yapamayacak, dünya ve âhîret işleri aksayacaktır. Şu halde asıl ve sürekli olan, bu halin sona ermesiyle başlayan bekâ halidir. Cüneyd-i Bağdâdî, Ebû Saîd el-Harrâz, Nûrî gibi bir grup süfî ise bu görüşe katılmamıştır. Bunlara göre fânî fenâdan önceki vasıflarına iade edilemez. Çünkü bu hali yaşayan insanı Allah korur. Süfîler fenânın çalışarak elde edilen bir hal mi (kesbî), yoksa Allah'ın bir lutfu mu (vehbî) olduğu konusunu da tartışmışlardır. Bu halin vehbî olduğunu savunanlar fenânın sürekli olması gerektiğini söyleyen süfîlerdir. Çünkü Allah kullarını aldatmaz, onlara lutfettiği bir şeyi geri almaz. Kelâbâzî bu konuyu da karşı delillerle birlikte tartışmış ve fenânın kesbî olmasının mümkün olmadığı kanaatine varmıştır. Serrâc ise Bağdatlı bazı süfîlerin fenâ-bekâ konusunda yanlış görüşlere sahip olduklarını, kulun kendi sıfatlarından çıkıp Hakk'ın sıfatlarına girmesini iradesinden çıkıp Hakk'ın iradesine tâbi olması şeklinde anlamak gerektiğini, aksi halde Hulûliyye mensupları ve hıristiyanlar gibi yanlışla düşüleceğini belirtmiştir. Hakk'ın vasıflarını Hak zannetmenin küfür olacağını söyleyen Serrâc'a göre kalbe giren Allah değil O'na olan iman, tevhid ve hürmet duygusudur. Fenâ, ittihad (Allah ile birleşme) değil Allah'ın mutlak irade ve kudretinin tam olarak tanınmasından ibarettir.

Hücvîrî, Allah'ta fânî olma konusunu hem süfîler hem de zâhir ulemâsı açısından ele almıştır. Ona göre Müşebbihe, Mücessime, Haşviyye gibi akımların Allah hakkındaki görüşleri Nestûrîler ve Nasrânîler'in görüşüne benzemektedir ve yanlıştır. Bunlar muhdesle kadîmi, yani insanla Allah'ı birbirine karıştırmışlardır. Küllî fenâyı benimseyen cahil mutasavvıflarla Hindistan'da bizzat konuyu tartıştığını ifade eden Hücvîrî, onların fenâ ile bekâyı anlayamadıklarını ve

yanlışta ısrar ettiklerini söyler. Bu müellife göre fenâ ile ilgili çok değişik ifadeler kullanılsa bile hepsinin ulaştığı nokta şudur: Kulun fânî olması demek Hakk'ın celâl ve azametini temaşa etmesi, O'nun celâlinde dünya ve âhîreti unutmaması, bu hali yaşadığının bile farkına varmaması demektir. Bu durumda sūfînin dili Hak ile konuşur, bedeni huşû halinde bulunur, ruhu saf ve duru hale gelir (*Keşfü'l-mahcûb*, s. 365-368).

Süfîlerin dikkat çektiği bu noktalar, başta Takıyyüddin İbn Teymiyye olmak üzere zâhir âlimleri tarafından da tenkit edilmiştir (*Mecmû'ü fetâvâ*, VIII, 348). Konu tartışılırken bütünüyle yok oluşu ifade eden Budizm'deki Nirvana ile fenâ arasındaki benzerlikler üzerinde de durulmuştur. H. Ritter bu iki terim arasında bir benzerliğin olmadığını söylerken (*İA*, IV, 547) Nicholson Nirvana'nın menfi bir tavrı ifade ettiği (bk. BUDİZM), fenânın ise sürekli olarak bekâ ile birlikte ele alındığı gerçeğine işaret etmiştir (*İslâm Süfîleri*, s. 14, 15, 126, 127).

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta'rifât, "fenâ" md.; Buhârî, "Rikâk", 38; Serrâc, *el-Lüma'*, s. 284-286, 543, 552; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf* (Nevâvî), s. 152-154, 187; Sülemî, *Tabaakât*, s. 228; Kuşeyrî, *er-Risâle*, I, 213; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (Uludağ), s. 365-368, 370; Attâr, *Tezkiretül-evliyâ* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1991, s. 706; Necmedîn-i Kübrâ, *Tasavvufî Hayat* (trc. Mustafa Kara), İstanbul 1980, s. 41, 43-44, 119; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, Kahire 1293, II, 675; İbn Haldûn, *Tasavvufun Mahiyeti* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1977, s. 140, 336; Câmî, *Nefehât*, s. 125, 126; İbn Teymiyye, *Mecmû'ü fetâvâ*, VIII, 348; F. Jabre, *La Notion de certitude selon Ghazali*, Paris 1958, s. 157, 175; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, s. 152; L. Massignon, *Lexique*, Paris 1968, s. 93, 116; H. Corbin, *Creative Imagination in the Sûfism of Ibn 'Arabî*, Princeton 1969, s. 202, 211, 227; P. Nwyia, *Exégés coranique et langage mystique*, Beyrut 1970, s. 179, 180; L. Gardet, *L'Islam*, Paris 1970, s. 103-104, 241; Süleyman Ateş, *Cüneyd-i Bağdâdî, Hayatı Eserleri ve Mektupları*, İstanbul 1970, s. 136; Ebû'l-Alâ Afîfî, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi* (trc. Mehmet Dağ), Ankara 1975, s. 124 vd.; R. Nicholson, *İslâm Süfîleri* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı v.dğr.), İstanbul 1978, s. 14, 15, 126, 127; Hifnî, *Müştalâhât*, s. 207; T. Izutsu, *Unicité de l'extance et création perpetuelle en mystique islamique*, Paris 1980, s. 19; S. de Laugier de Beaurecueil O. P., *Khawâdjâ 'Abdullâh Anşârî*, Beyrut, ts., s. 194; M. K. Gaafar, "The Süfî Doctrine of fana", *Câmi'atü'l-havliyyâtü Külliyyetü Dâri'l-'Ulûm*, Kahire 1968-69, s. 13-28; Mustafa Kara, "Tasavvufta Fena-Beka Nazariyesi", *Hareket*, sy. 14, İstanbul 1980, s. 3; H. Ritter, "Fenâ", *İA*, IV, 546-547; F. Rahman, "Bağâ wa-Fanâ", *EI²* (Fr.), I, 980; G. Böwering, "Baqa' wa Fanâ", *EI²*, III, 722.

MUSTAFA KARA

FENÂÎ ALİ EFENDİ

(ö. 1158/1745)

Celvetiyye tarikatı şeyhlerinden.

Kütahya'da doğdu. Asıl adı Ali, mahlası Fenâî'dir. Ailesi ve tahsil durumu hakkında yeterli bilgi yoktur. Ailesinin seyyid olduğu söylenir. İstanbul'a gidip Celvetiyye şeyhi Selâmî Ali Efendi'ye intisap etti. İcâzet aldıktan sonra gittiği Manisa'da bir cami ve tekke yaptırarak irşad faaliyetine başladı. Mürşidi Selâmî Ali Efendi'nin vefatı üzerine (1104/1692) İstanbul'a döndü ve şeyhinin Üsküdar Selâmsız'daki tekkesinde postnişin oldu. Dervişleriyle beraber Baltacı Mehmed Paşa'nın Prut seferine "ordu şeyhi" olarak katıldı (1123/1711). 1126'da (1714) Selâmsız'daki tekkeyi başka bir şeyhe bırakarak Üsküdar Pazarbaşı semtinde inşa ettirdiği ve kendi adıyla bilinen tekkeye taşındı. Burada otuz iki yıl irşadda bulunduktan sonra vefat etti. Tekkenin yanında bulunan türbesindeki tarih manzumesi bir süre Edirne kadılığında da bulunan Kilisli Hüseyin Efendi'ye aittir. Hüseyin Efendi onun vefatına, "Kıldı es-Seyyid Fenâyî dâr-ı firdevsi makâm" mısraı ile tarih düşürmüştür (Ayvansarayî, II, 222). Fenâî'nin Prut seferi esnasında taşıdığı bayrak sandukasının üzerine örtülmüş ve kendisine verilen sancak da baş ucuna dikilmiştir.

Fenâî Ali Efendi, Celvetiyye tarikatı usulünde icthadda bulunarak Celvetî tacının terklerinin sayısını besmelenin harflerinin sayısına yani on dokuza çıkarmıştır. Tacın tepe kısmı turuncu, diğer tarafları yeşildir. Fenâî Ali Efendi'ye Celvetiyye'nin bir kolu olan Fenâyîyye adlı bir tarikat nisbet edilmişse de bu kol müstakil bir tarikat haline dönüşmemiştir.

Fenâî mahlası ile şiir yazar Ali Efendi'nin mürettep bir divanı olduğu söylenmekteyse de (Güner, s. 141) eski kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlanmamaktadır. Hüseyin Vassâf'ın *Sefîne*'sinde yer alan bir ilâhisiyle (III, 65) *Osmanlı Müellifleri*'ndeki bir beytine (I, 83) bakarak onun şairliği üzerinde bir hüküm vermek güç olmakla birlikte bu ilâhilerin ondaki dinî hissiyatın samimi ifadeleri olduğu söylenebilir.

Ali Efendi'nin vefatından sonra halifesi Abdullah Rifkî Efendi (ö. 1184/1770) ve Rifkî Efendi'nin oğlu Mehmed Nazif Efendi (ö. 1207/1792), Mehmed Şâkir Efendi (ö. 1225/1810), Mehmed Efendi

(ö. 1261/1845), Mehmed Şâkir Efendi (ö. 1302/1884), İhsan Efendi ve son olarak da Mehmed Şâkir Efendi (ö. 1951) postnişin olmuşlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ayvansarayî, *Hadikatü'l-cevâmi'*, II, 221-222; a.m.f., *Mecmûa-i Tevârîh*, s. 229; Bandırmalizâde, *Mir'âtü't-turuk*, İstanbul 1306, s. 44 vd.; *Sicill-i Osmânî*, III, 536; *Osmanlı Müellifleri*, I, 83; Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, III, 64-65; Zâkir Şükrü, *Mecmûa-i Tekâyâ* (Tayşî), s. 22, 74; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 151; Tahsin Öz, *İstanbul Câmileri*, Ankara 1965, II, 24; Hamza Güner, *Kütahyalı Divan Şairleri*, Kütahya 1967, s. 141; H. Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikati*, İstanbul 1984, s. 241-242, 275-277; a.m.f., "Celvetiyye", *DİA*, VII, 274.

CEMAL BAYAK

FENÂİ ALİ EFENDİ TEKKESİ

Üsküdar'da
Pazarbaşı mahallesinde
Celvetî tekkesi.

Şeyh Fenâi Ali Efendi tarafından 1126 (1714) yılında tesis edilen cami-tevhidhâne 1180'de (1766-67) minaresine yıldırım düşmesi sonucunda harap olmuş, durumun o sırada postnişin olan Abdullâh Rıfki Efendi tarafından Sultan III. Mustafa'ya bildirilmesi üzerine padişah Dîvân-ı Âlî hâcegânından Tıflî Mehmed Emin Efendi'yi bina emini tayin ederek tekkeyi yeniden inşa ettirmiştir. Tekke 1876'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kızı, Zeynep Kâmil Hastahanesi'nin bânisi Zeynep Hanım tarafından son şekliyle ihya edilmiştir. Bu arada Mehmed Ali Paşa'nın zevcesi Şeminur Hanım ile oğlu Abdülhalim Paşa'nın eşi Vicdan Hanım için hazîresinde gösterişli kabirler yaptırılmıştır. Tekke bu kabirleri kuşatan yaldızlı şebekeden dolayı Yaldızlı Tekke adıyla da tanınır.

Fenâi Ali Efendi'den sonra halifesi Abdullâh Rıfki Efendi (ö. 1184/1770), Rıfki Efendi'nin oğlu Mehmed Nazif Efendi (ö. 1207/1792) ve Hattat Mehmed Şâkir Efendi (ö. 1225/1810) postnişin olmuş, ardından Celvetiyye'nin Hâşimiyye şubesinin merkezi Bandırmalizâde Tekkesi'nin postnişini Şeyh Mehmed Galib Efendi'nin halifesi Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1261/1845) meşihatı devralmıştır. Tekkenin âyin günü çarşamba idi. Dergâhın son şeyhi Mehmed Şâkir Efendi'dir (ö. 1951).

Cumhuriyet döneminde cami-tevhidhâne, Fenâi Ali Efendi'nin türbesi ve hazîre dışında kalan tekke bölümleri orta-

dan kalkmış, yakın bir tarihte çevre halınının yardımlarıyla onarılan bu yapılar- dan türbenin cepheleri traverten levhalarla kaplanmış, ayrıca hiçbir mimari üslûbu olmayan bir cümle kapısı inşa edilmiştir.

Arsanın güneybatı köşesinde Boybeyi sokağı üzerinde yer alan cami-tevhidhâne kare planlı (10,50 × 10,50 m.) bir alanı kaplar. Duvarları moloz taş ve tuğla ile örülmüş, üstleri sıvanmıştır. Kırmızı çati halen Marsilya tipi kiremitlerle kaplıdır. Yapının iki girişi vardır. Bunlardan cümle kapısı niteliğinde olan giriş doğu duvarında yer almak ve avluya açılmaktadır. Dikdörtgen açıklıklı bu kapının yanlarında aynı nitelikte birer pencere görülür. Cümle kapısından önce, yapının doğu duvarı boyunca uzanan zemini yükseltilmiş bir maksûreye geçilir. Üst kattaki mahfilî taşıyan üç adet kare kesitli ahşap sütun ve ahşap korkuluklarla sınırlandırılmış olan bu maksûrenin kuzey ucunda üst kata çıkan merdiven ve bunun altına yerleştirilmiş ufak bir ardiye yer alır. Mekânın batı duvarı boyunca da buradaki maksûrenin eşi olan diğer bir maksûre uzanmaktadır.

Cami-tevhidhânenin kuzey duvarında daha ziyade tekke sakinlerince kullanıldığı anlaşılan, cümle kapısına nispetle daha küçük boyutlu ikinci bir kapı bulunmaktadır. Bu kapıdan önce dikdörtgen planlı bir sofaya geçilir. Maksûrelerle aynı derinlikte olan bu sofanın kuzeye (avluya) açılan bir penceresi, doğu ve batı yönlerine açılan birer kapısı, güney yönündeki cami-tevhidhâne harimine açılan bir kapı ile penceresi vardır. Doğudaki kapıdan, yapının kuzeydoğu köşesinde yer alan dikdörtgen planlı bir mekâna geçilir. İki kuzeye, biri harime bakan toplam üç adet pencerenin aydınlattığı bu mekân bir tür meydan odası olsa gerektir. Sofanın batısındaki kapıdan ise yapının kuzeybatı köşesinde bulunan kare planlı minyatür bir sofaya geçilir. Batıya açılan bir pencere ile aydınlanan bu sofadan, yapının batı duvarına yaslanan bir ahşap merdiven hareket etmekte ve üst kattaki kadınlar mahfiline çıkmaktadır.

Harimin güney duvarının ortasında yarım yuvarlak hücreli, sepet kulpu kemerli mihrap yer alır. Yanlarda altı üstlü ikişer pencere açılmıştır. Batı yönündeki zemin kat maksûrelerinin sınırına köşkü soğan kubbe ile taçlandırılmış, basit görünümlü minber yerleştirilmiştir. Zemin kattaki bütün tavanlar pasalarla teş-

kil edilmiş ince uzun dikdörtgenlere tak- sim edilmiş olup "çubuklu" denilen tip- tedir.

Yapının güneydoğu köşesinde dışarı taşan kare bir kaide üzerinde yükselen daire kesitli minare basit bir şerefe ile donatılmış olup kubbe biçiminde küçük bir kâgir külâhla son bulmaktadır.

Cami-tevhidhâne, inşa edildiği dönemde Osmanlı mimari ortamında hâlâ varlığı hissedilen, özellikle ufak çapta mes- cid ve tekkelerde tercih edilen ampir üslûbunun izlerini taşımaktadır. Herhangi bir süsleme öğesinin bulunmadığı hare- ketsiz cephelerde dikdörtgen açıklıklı kapı ve pencereler sıralanmaktadır. İç mekânda da kayda değer mimari ayrıntı ve süsleme yoktur. Sade görünümlü mihrabın içinde kordonlarla tutturulmuş kıvrımlı perde ve kandil motifleri göze çarpar. Minber ahşaptan yapılmış olup basık kemerli kapıları ve köşkünün taç- landıran soğan kubbesiyle Abdülaziz dö- nemi eklettizmini oldukça basit bir dü- zeyde temsil etmektedir.

Fenâi Ali Efendi'nin ahşap sandukası- nı barındıran türbe kâgir duvarlı ve kır- ma çatılı olup yaklaşık 6 × 5 m. boyut- larında, köşeleri 45° pahlanmış, dikdört- gen bir plana sahiptir. Bütün açıklıklar yuvarlak kemerlerle geçilmiştir. Giriş doğu duvarında yer alır. Türbe aslında dör- dü pahlı köşelerde, biri de batı duvarın- da girişin karşısında olmak üzere toplam beş adet pencere ile donatılmıştır. Güney ve kuzey duvarlarında da pencerelerle aynı boyutlarda kemerli ikişer niş sıralan- maktaydı. Cephelerinin traverten levhaları ile kaplandığı son onarımda bu nişler- den güneye bakanlar pencereye dönü- ştürülerek yapının dokusunun yanı sıra özgün planına da müdahale edilmiştir.

Fenâi Ali Efendi Tekkesi - Üsküdar / İstanbul

